

Stanisław Szadyko

Recenzja książki Jana
Błuszkowskiego "Stereotypy
narodowe w świadomości Polaków.
Studium
socjologiczno-politologiczne", (Dom
Wydawniczy ELIPSA, Warszawa
2003)

International Journal of Management and Economics 15, 284-290

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Recenzja książki Jana Błuszkowskiego
Stereotypy narodowe w świadomości Polaków.
Studium socjologiczno-politologiczne,
(Dom Wydawniczy ELIPSA, Warszawa 2003)

Pojęcie stereotypu należy do języka współczesnych nauk społecznych i humanistycznych posługujących się nim w celu określenia powszechnie występującej formy świadomości społecznej będącej uproszczonym i arbitralnym oglądem rzeczywistości. Termin ten został użyty po raz pierwszy w monografii Waltera Lippmanna *Public opinion*¹, w której autor przedstawił swoje poglądy na temat stereotypów w życiu publicznym. Od chwili ukazania się pionierskiej pracy Lippmanna problematyką stereotypów zajmowali się liczni uczeni.² W recenzowanej monografii, która stanowiła rozprawę habilitacyjną, jej autor, Jan Błuszkowski, wykorzystał i w wykazie bibliograficznym wyszczególnił około 660 pozycji literatury polskiej i światowej poświęconej problematyce stereotypów narodowych.

Autor recenzowanej książki skutecznie połączył dwa nurty zainteresowań: rozważania teoretyczne z badaniami empirycznymi. Bardzo bogaty materiał lekturowy i zgromadzone obszernie dane empiryczne pozwoliły autorowi sformułować następujące pytania badawcze: Czym są stereotypy narodowe jako forma świadomości? Kto je tworzy i kogo one dotyczą? Jakie rodzaje treści zawierają? Co Polacy sądzą o innych narodach i jak je oceniają? Jak postrzegają siebie samych? Czy są społeczeństwem otwartym czy zamkniętym? Czy Polacy myślą stereotypami?

Udzielenie odpowiedzi na postawione pytania zmusiło autora do przedstawienia podstawowych pojęć i twierdzeń dotyczących stereotypów jako formy świadomości społecznej. Postępowanie analityczne właściwe dla definicji sprawozdawczych stanowiło dla badacza podstawę wyróżnienia pięciu cząstkowych kryteriów, stanowiących składniki definicyjne ogólnego pojęcia stereotypu:

1. Składnik związany ze **statusem poznawczym** stereotypów jako formy świadomości upraszczającej rzeczywistość – stereotypy mogą być całkowicie lub częściowo niezgodne z faktami.
2. Składnik odnoszący się do **statusu empirycznego** stereotypów jako formy świadomości niezależnej od doświadczenia – stereotypy wyrażają treści pochodzące ze źródeł w ogóle lub w pewnym stopniu niezależnych od doświadczenia.

3. Składnik informujący o **statusie walencyjnym** stereotypów jako formie świadomości zawierającej ocenę emocjonalną i sądy wartościujące – stereotypy mogą być nacechowane negatywnie bądź pozytywnie, ale mogą też istnieć stereotypy neutralne.
4. Składnik określający **status lingwistyczny** stereotypów jako formy świadomości powiązanej ze słowem odgrywającym rolę impulsu aktualizującego z góry powzięte przekonania;
5. Składnik definiujący **status inwariancyjny** stereotypów jako formy świadomości charakteryzującej się względną trwałością i nieelastycznością.

Następnie autor podjął próbę definicji stereotypu jako pojęcia typologicznego i porządkującego. Jego zdaniem w ujęciu teoriopoznawczym stereotyp jest dwuczłonową relacją percepcyjną zachodzącą między podmiotem postrzegającym a przedmiotem postrzegającym. Podmiotem stereotypów może być grupa społeczna lub jednostka, przedmiotem zaś zbiorowość, rzadziej pojedyncze osoby. W recenzowanej monografii zostały sformułowane założenia teoretyczno-metodologiczne klasyfikacji podmiotowo-przedmiotowej stereotypów. W badaniach socjologicznych i politologicznych podmiotami i przedmiotami stereotypów zdaniem autora są narody, państwa, grupy etniczne i rasowe, wspólnoty wyznaniowe. W klasyfikacji podmiotowo-przedmiotowej stereotypów badacz zastosował, kierując się założeniami teorii społecznej heterogenizacji, schemat trójpoziomowy:

- poziom **globalny**, obejmujący społeczeństwa jako nadrzędne i ogólne całości społeczne, tj. społeczeństwa narodowo-państwowe
- poziom **segmentacyjny**, wynikający z podziału społeczeństwa ogólnego na części będące wielkimi grupami społecznymi o niesamodzielnym statusie subkategorialnym
- poziom **indywidualny**, dotyczący jednostek ludzkich jako podmiotów rzeczywistości społecznej.

W części empirycznej monografii autor posiłkował się materiałami źródłowymi pochodzącymi z badań o charakterze przygotowawczym, pilotażowym i właściwym, przeprowadzonych w latach 1999-2002. Badanie właściwe poprzedzone zostało przygotowawczym badaniem jakościowym pt. *Generowanie listy narodów i listy cech*. Badacz zrealizował je metodą zogniskowanych wywiadów grupowych. Kolejne badanie *Pilotażowy pomiar dystansu społecznego Polaków wobec innych narodów* miało charakter ilościowy. Zrealizowano je na reprezentatywnej próbie losowej dorosłych mieszkańców liczącej 979 osób. Następnie autor przeprowadził badanie jakościowe pt. *Testowanie karty dyferencjału semantycznego*. Na podstawie scharakteryzowanych badań przygotowawczych i pilotażowych zostały przeprowadzone badania właściwe pt. *Stereotypy narodowe w świadomości Polaków*. Badaniami objęto reprezentatywną próbę losową dorosłej ludności Polski liczącą 1000 respondentów. Uzyskane wyniki badań zostały przedstawione w recenzowanej monografii. Dotyczą one trzech następujących rodzajów treści stereotypów narodowych:

1. Tworzą **treści deskryptywne** stanowiące opis narodów w kategoriach przypisywanych im przez Polaków. Na podstawie analizy frekwencyjnej autorowi udało się odtworzyć

profile deskryptywne narodów, a w wyniku analizy korelacyjnej ich syndromy stereotypowej percepcji.

2. Stanowią **treści ewaluatywne** zawierające oceny wartościujące narodów, co pozwoliło badaczowi ustalić porządek hierarchiczny narodów ze względu na sposób ich oceniania.
3. Dotyczą **treści emocjonalnych** wyrażających się w poczuciu dystansu społecznego Polaków wobec innych narodów, badanego w trzech wymiarach: mikrospołecznym, makrospołecznym i partycypacyjnym.

W recenzowanej książce autor przyjął założenie mówiące o kontekstowej zależności stereotypów. Jest to założenie słuszne, gdyż stereotypy nie powstają w izolacji percepcyjnej, lecz właśnie w kontekstowej przestrzeni postrzegania siebie i innych. I właśnie dlatego należy odtwarzać swoistego rodzaju mapy grup narodowych tkwiące w naszej świadomości, ułatwiające poruszanie się w świecie innych kultur i ich systemie wartości. Przyjęcie takiego założenia o kontekstowej zależności stereotypów narodowych nadało badaniu charakter porównawczy. Podstawowym więc zadaniem i zarazem wynikiem badawczym dla autora było odkrycie tego rodzaju kontekstu narodowo-państwowego utrwalonego w świadomości Polaków. Na podstawie specjalnych testów generowania mapy narodów-państw badacz ustalił, że najwyższą rangę ważności ma grupa licząca 21 narodów: Amerykanie, Anglicy, Austriacy, Białorusini, Chińczycy, Czesi, Francuzi, Hiszpanie, Holendrzy, Japończycy, Kanadyjczycy, Litwini, Niemcy, Rosjanie, Słowacy, Szwedzi, Turcy, Ukraińcy, Węgrzy, Włosi, Żydzi. Tak więc należą do niej wszystkie narody z bezpośredniego sąsiedztwa Polski, a z dalszego europejskiego sąsiedztwa Anglicy, Austriacy, Francuzi, Hiszpanie, Holendrzy, Szwedzi, Węgrzy i Włosi. Grupa ta skupia łącznie 15 narodów europejskich i ma kształt europocentryczny. Natomiast nie ma w jej składzie przedstawicieli Afryki, Australii i Ameryki Południowej.

W recenzowanej książce są w przedstawione **treści deskryptywne** stereotypów narodowych. Badanie tych treści wymagało od autora przeprowadzenia testów spontanicznego generowania listy cech potrzebnych do rekonstrukcji obrazów werbalnych wymienionych 21 narodów. Odtwarzanie stereotypów w kategoriach cech zachowało na tej podstawie słownictwo, którym ludzie posługują się potocznie w określaniu różnych właściwości. W wyniku analizy treści deskryptywnych stereotypów badaczowi udało się uchwycić podobieństwa i różnice w postrzeganiu narodów i opracować w tym celu **mapę percepcyjną narodów**. Ujawnia ona asymetryczny sposób postrzegania naszego otoczenia narodowo-państwowego. Opisując je, autor posługuje się dwubiegunowym obrazem zbudowanym na osi: narody cywilizacji zachodniej oraz narody Europy Wschodniej. Tak więc mamy tu do czynienia z dwoma kontrastowymi wzorcami kulturowymi percepcji: wyidealizowanym, gloryfikowanym Zachodem i negatywnie przedstawianym Wschodem. Do pierwszej grupy zalicza autor: Amerykanów, Anglików, Austriaków, Holendrów, Japończyków, Kanadyjczyków, Niemców i Szwedów. Ich językowo-kulturowy obraz tworzą następujące cechy: bogaty, gospodarny, oszczędny, pracowity, przedsiębior-

czy, uczciwy. Są to cechy charakterystyczne dla typu **homo oeconomicus**. Oprócz tego przedstawiciel cywilizacji zachodniej jest w przekonaniu Polaków kulturalny, nowoczesny, nowatorski, postępowy, racjonalny i wykształcony. Całkiem odmiennie opisują Polacy narody Europy Wschodniej: Białorusinów, Rosjan i Ukraińców. Narody te postrzegane są jako biedne, leniwe, niegospodarne i nieprzedsiębiorcze. Polacy również negatywnie charakteryzują profil osobowy tych narodów, postrzegając je jako ludzi brudnych, nadużywających alkoholu, niekulturalnych, niewykształconych i zacofanych. Według Jana Błuszkowskiego narodom zamieszkującym na południu Europy: Francuzom, Hiszpanom, Węgrom i Włochom przypisujemy cechy właściwe dla typu **homo ludens**, ukształtowanego w kręgu śródziemnomorskiej kultury ludycznej. Typowi przedstawiciele tych narodów lubią się bawić, są weseli i towarzyscy, otwarci i życzliwi, czynni, szczerzy, wyrozumiali i tolerancyjni, w sferze cech socjoekonomicznych – rozrzutni. W środkowej części mapy percepcyjnej znajdują się Czesi, Polacy i Słowacy. Postrzegamy ich i siebie jako ludzi ceniących życie rodzinne, czynnych i lekkomyślnych. Ponadto jesteśmy przekonani, że typowy Polak to człowiek wierzący, honorowy, skromny i patriotycznie usposobiony, ale bałaganiarski i niezdyscyplinowany.

Kolejny wymiar badania stereotypów narodowych przedstawiony w recenzowanej książce dotyczy ich treści ewaluatywnych. Podstawa, na której autor oparł identyfikację tych treści, wynika z powszechności oceniania przez ludzi różnych elementów ich otoczenia społecznego – jednostek, grup, instytucji. Analiza różnic i podobieństw w ocenie narodów ujawniła silny kontrast ewaluatywny utrwalony w świadomości społeczeństwa polskiego. Najkorzystniej Polacy oceniają narody należące do cywilizacji zachodniej: Amerykanów, Anglików, Austriaków, Francuzów, Holendrów, Japończyków, Kanadyjczyków, Niemców i Szwedów. Natomiast najniższe oceny otrzymują Białorusini, Chińczycy, Czesi, Litwini, Rosjanie, Słowacy, Turcy i Ukraińcy. Samych siebie i Hiszpanów, Węgrów, Włochów i Żydów oceniamy na poziomie zbliżonym do średniej oceny dotyczącej wszystkich poddanych ewaluacji narodów.

Badając dystans społeczny autor jednocześnie weryfikował dwie kontrastowe hipotezy: według pierwszej Polacy są zwolennikami społeczeństwa otwartego, a według drugiej przejawiają postawy etnocentryczne. Z dyskursu politycznego w naszym kraju wiadomo, że w Polsce toczy się spór o kształt polskiej przyszłości narodowej między zwolennikami zbudowania otwartego, nowoczesnego społeczeństwa podążającego drogą cywilizacyjnego rozwoju a wyrazicielami stanowiska etnocentrycznego, optującymi za narodem etnicznie zamkniętym, pozostającym poza strukturami jednoczącej się Europy, skazanym na partykularyzm państwowy i autarkiczną gospodarkę, co w konsekwencji grozi marginalizacją i peryferyjnym usytuowaniem naszego państwa. Pomiar dystansu społecznego służący weryfikacji powyższej hipotezy dokonany został przez autora w trzech wymiarach: mikrospołecznym, makrospołecznym i partycypacyjnym. Trudno jednak na podstawie wyników tego pomiaru było autorowi jednoznacznie przyjąć pierwszą, a odrzucić drugą z postawionych hipotez badawczych. Wyniki te świadczą bowiem o nierównym dy-

stansie Polaków wobec różnych narodów. Ukształtowana w świadomości naszego społeczeństwa forma hierarchiczna dystansu – najmniejszy dystans wobec narodów należących do kręgu cywilizacji euroatlantyckiej, a największy wobec narodów Europy Wschodniej – świadczy o determinującym wpływie kryterium ekonomicznego na sposób określenia jego rozmiarów. Polacy chcą zbliżyć się do narodów bogatych i gospodarczo najwyżej rozwiniętych, czyli Amerykanów, Anglików, Austriaków, Francuzów, Hiszpanów, Holendrów, Kanadyjczyków, Szwedów i Włochów mimo że grupa ta jest niejednorodna pod względem położenia geograficznego, języka, kultury, religii czy też pod względem historii stosunków Polski z tymi narodami. Na innych zasadach kształtuje się nasz stosunek do narodów Europy Środkowo-Wschodniej, a więc Czechów, Słowaków i Węgrów. Do grupy tej bowiem sami należymy i poczucie zbliżenia do nich na poziomie nieco wyższym od przeciętnego może wynikać z bliskości geograficznej. Do Niemców i Japończyków deklarujemy nasze otwarcie i dystans na poziomie nieznacznie wyższym od średniego w ustalonej hierarchii dystansu etnicznego. Niemcy, naród wprawdzie bogaty i wysoko rozwinięty i do tego leżący w bezpośrednim sąsiedztwie Polski, utrzymywany jest na dystans większy od innych zamożnych i przodujących pod względem cywilizacyjnym narodów, a powodem tego mogą być wciąż utrzymujące się wśród Polaków uprzedzenia historyczne. Drugim narodem bogatym i nowoczesnym, wobec którego deklarujemy – według autora recenzowanej monografii – podobny dystans jak wobec Niemców są Japończycy, co może się wiązać z odległością geograficzną i odrębnością kulturową narodu japońskiego. Największy wszakże dystans odczuwają Polacy w stosunku do Białorusinów, Chińczyków, Rosjan, Turków, Ukraińców i Żydów. Naszych najbliższych wschodnich sąsiadów: Białorusinów, Rosjan i Ukraińców traktujemy jednakowo ze zwiększonym na tle innych narodów dystansem. Taki sposób odnoszenia się do nich ukształtował się w warunkach trudnego sąsiedztwa Polski na wschodzie, zwłaszcza z Rosją i Ukrainą. Przeprowadzone przez Jana Błuszkowskiego badania pokazały, że nie wyzbyliśmy się znanych z przeszłości uprzedzeń i urazów do naszych wschodnich sąsiadów.

Postawiony w pracy problem badawczy, czy Polacy są narodem otwartym czy zamkniętym, zyskał w świetle zgromadzonych obszernych i bogatych danych empirycznych odpowiedź o **otwartym charakterze polskiego społeczeństwa**. Dotyczy to większości polskiego społeczeństwa, deklarującej postawę reformatorską, opowiadającą się za modernizacją kraju i trwałą obecnością przedstawicieli różnych narodów w Polsce. Z przeprowadzonych przez autora badań wynika, że istnieje także grupa Polaków, która reprezentuje zamkniętą, etnocentryczną postawę antymodernizacyjną, sprzeciwiającą się reformom, podejmowaniu pracy przez obcokrajowców i ich zamieszkiwaniu w naszym kraju. Ze zgromadzonych przez badacza materiałów empirycznych wynika także, że istnieją w naszym społeczeństwie również takie grupy ludzi, które chciałyby modernizować kraj, ale wyłącznie własnymi siłami.

W prezentacji obrazu własnego Polaków odtworzonego na podstawie wyników badań empirycznych autor zastosował dwie kategorie analityczne, w rezultacie czego udało mu

się wyodrębnić: pojęcie autostereotypu tradycyjnego opartego na doświadczeniach historycznych narodu i pojęcie autostereotypu antycypacyjnego zorientowanego na jego przyszłość. Autostereotyp tradycyjny Polaków ma postać patriotyczno-historyczną. Tworzą go trzy zespolone ze sobą wzory kulturowe: **Polaka-człowieka honoru**, **Polaka-katolika** i **Polaka-patrioty**. Kulturowanie tych wzorów wraz z przywiązaniem do wartości rodzinnych utrwalających ciągłość tradycji narodowej świadczy o postfiguratywnym kształcie samoświadomości zbiorowej Polaków: przeszłość stanowi dominujący wzorzec dla teraźniejszości i przyszłości. Tak więc autostereotyp tradycyjny w tej postaci nie jest w stanie skutecznie mobilizować Polaków do szybkich zmian cywilizacyjnych i odgrywania aktywnej roli we wspólnocie europejskiej. Przeprowadzone przez Jana Błuszkowskiego badania ujawniły w świadomości Polaków załóżki autostereotypu antycypacyjnego: przejawiają oni bowiem aspiracje do bycia społeczeństwem zachodnim, identyfikują się z narodami będącymi dobrymi gospodarzami, aktywnymi, kulturalnymi, nowatorskimi, nowoczesnymi, przedsiębiorczymi, wykształconymi i zamożnymi. Przyjmowaniu przez Polaków cech i wartości społeczeństw zachodnich sprzyjać będą europejskie procesy integracyjne otwieranie granic państwowych, gospodarczych i przemieszczanie się wartości różnych kultur narodowych. To wyraźne otwarcie na Zachód, zdaniem autora, nie idzie jednak w parze z otwarciem Polaków na narody Europy Wschodniej. W stosunkach z nimi trwają wzajemne urazy i uprzedzenia. A są to wschodni sąsiedzi nie tylko Polski, ale całej Wspólnoty Europejskiej. Problem ten ma więc wymiar szerszy, ogólnoeuropejski.

Recenzowana monografia Jana Błuszkowskiego spełnia wymogi podręcznika akademickiego, który pomoże nie tylko studentom i pracownikom naukowym kierunków międzynarodowe stosunki gospodarcze i polityczne rozwijać ich umiejętności interdyscyplinarne. Problemy w tej książce zawarte mogą zainteresować specjalistów z wielu dziedzin nauki i studentów różnych kierunków studiów, a także przedstawiciele życia publicznego. O wartości naukowej i dydaktycznej recenzowanej monografii świadczy także bardzo dobry warsztat pisarski i językowy, a także badawczy. Autor użył ponad 560 przypisów, które ilustrują jego wywody i potwierdzają wnioski. Zaś umieszczone w książce 4 schematy, 45 tabel i 24 wykresy w sposób dobitny akcentują te treści. Na szczególne podkreślenie zasługują dołączone do monografii następujące aneksy i kwestionariusz wywiadu (s. 249-317):

1. Model ilościowy opisu narodów (1 tabela)
2. Profile deskryptywne narodów (22 tabele)
3. Szeregi rangowe narodów ze względu na częstotliwość przypisywanych im określonych cech (78 tabel)
4. Rozkłady częstotliwości przypisywania cech narodom na tle normy reakcji deskryptywnej tych cech (1 tabela)
5. Cechy antonimiczne przypisywane narodom (22 tabele)
6. Zakres analizy zależności treści stereotypów narodowych od czynników społeczno-demograficznych charakterystyka próby badawczej (1 tabela)

7. Rozkłady ocen narodów uzyskane metodą dyferencjału semantycznego (22 tabele)
8. Pilotażowy pomiar dystansu społecznego Polaków wobec innych narodów (2 tabele)
9. Wyniki pomiarów dystansu społecznego Polaków wobec innych narodów (12 tabel)
10. Skalogramy pytań kumulatywnych dystansu społecznego Polaków wobec innych narodów wymiary: mikrospołeczny, makrospołeczny i partycypacyjny (4 schematy).

Stanisław Szadyko

Przypisy:

¹ Zob.: W. Lippmann, *Public opinion*, Harcourt Brace, New York 1946, s. 12-17.

² Z polskich badaczy należy w szczególności wymienić następujących: J. Bartmiński, *Jak zmienia się stereotyp Niemca w Polsce*, „Przegląd Humanistyczny” 1994, nr 5; Z. Benedyktowicz, *Portrety „obcego”: od stereotypu do symbolu*, Wyd. UJ, Kraków 2000; Z. Bokszański, *Stereotypy a kultura*, Wrocław 1997; A. Cała, *Autostereotyp i stereotypy narodowe*, „Społeczeństwo Otwarte” 1993, nr 3; B. Genselis, *Przemiany stereotypów*, Kraków 2000; Z. Gostkowski, *Teoria stereotypu i poglądy na opinię publiczną W. Lippmanna*, *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej*, PWN, Warszawa 1959, t. V; A. Hertz, *Żydzi w kulturze polskiej*, *Więź*, Warszawa 1988; A. Jasińska-Kania, *Stereotypy narodowe w społeczeństwie polskim a opinie Polaków o różnych narodach i państwach. Konceptualizacja badań*, cz. II. *OBOP*, Warszawa 1988; A. Kapiszewski, *Stereotyp Amerykanów polskiego pochodzenia*, Ossolineum, Wrocław 1978; A. Kłoskowska, *Stereotypy a rzeczywistość narodowej identyfikacji i przyswajania kultury*, „Kultura i Społeczeństwo” 1993, nr 4; I. Kurcz, *Zmienność i nieuchronność stereotypów*, Warszawa 1994; E. Lewandowski, *Charakter narodowy Polaków i innych*, Londyn Warszawa 1995; Z. Mitoszek, *Literatura i stereotypy*, Ossolineum, Wrocław 1974; *Mity i stereotypy w dziejach Polski* pod red. J. Tazbira, Warszawa 1991; *Narody i stereotypy* pod red. T. Walas, Kraków 1995; W. Nawrocki, *Patrioci i wrogowie*, *Stereotypy Polaków i Niemców w literaturze polskiej XIX i początków XX wieku*, *Piotrków Trybunalski* 2002; Cz. Okińczyc, *Stereotyp Litwina w oczach Polaka*, „Konteksty” 1993, nr 3-4; E. Rużyłło, „Swoi” i „obcy” w oczach Polaków, „*Studia Socjologiczne*” 1986, nr 3; F. Ryszka, *Stereotypy i publicystka*, „*Odra*” 1972, nr 2; A. Sakson, *Polacy i Niemcy. Stereotypy i wzajemne postrzeganie*, Poznań 2001; A. Schaff, *Stereotypy, a działanie ludzkie*, Warszawa 1981; J. Schmidt, *Granica i stereotyp*, *Międzychód* 1997; W. Serczyk, *Stereotypy, Czy tylko przeszkoda w porozumieniu?*, „*Lithuania*” 1988, nr 1-2; A. Siciński, *Stereotypy krajów, narodów, mężów stan*, „*Kultura i Społeczeństwo*” 1967, nr 2; *Słownik ludowych stereotypów językowych*, Ossolineum, Wrocław 1980; *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, „*Język a Kultura*”, Wrocław 1998, t. 12; *Stereotypy i uprzedzenia*, Gdańsk 1999; *Stereotypy i uprzedzenia*, pod red. Z. Chlewińskiego, I. Kurcz, *Kolokwia psychologiczne*, t. 1, Warszawa 1992; *Stereotypy i uprzedzenia. Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe*, pod red. M. Kofty, A. Jasińskiej-Kani, Warszawa 2001; H. Tajfel, *Stereotypy społeczne i grupy społeczne*, „*Studia Psychologiczne*” 1982, nr 2; *W kręgu mitów i stereotypów*, pod red. K. Borowczyka, P. Pawelczyka, Poznań-Toruń 1993; *Wokół stereotypów Niemców i Polaków*, „*Acta Universitatis Wratislaviensis*” 1993, nr 1554.